

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA KAPİTALİZM*

Subhi Y. LABİB

Çeviren: Mustafa ALİCAN**

Ortaçağ İslâm kaynaklarında “kapitalizm” terimini arayan kimse, beyhude çaba göstermekten başka bir şey yapmış olmaz. Öte yandan, “kapital” kavramı İslâmî kültürün ortaya çıkışından beri bilinmekteydi. Hatta İslâm’ın kutsal kitabının bölümlerinden biri olan Bakara Sûresi’nde, kapital idesi ticaret, iş ve kâr elde etmek için gayrimeşrû bir biçimde borçlanma (ribâ/fâiz) uygulaması ile ilişkili olarak zikredilir. “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve eğer mü’min iseniz ribâdan geriye kalanı bırakın. Böyle yapmadığınız takdirde Allah ve Rasûlü ile savaşa girdiğinizi bilin. Tövbe ettiğiniz takdirde ana mal*** sizindir. Böylelikle zulmetmez ve zulmedilmezsiniz.*”**** Allah, “Bey’ (بيع)”e, bir başka ifadeyle ticaret ve alışverişe onay verdiği aynı sûrede ribâyı yasaklamıştır. Onun yatırım ile ilgili emirleri bir başka yerde açık bir biçimde ortaya konulmuştur. “*Ey iman edenler! Karşılıklı rıza ile yapmış olduğunuz ticaretin dışında, birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. Ayrıca kendinizi de öldürmeyin. Allah’ın size karşı çok merhametli olduğuna kuşku yoktur.*”¹ Müslüman tüccar bu ahlaki dizgenin takipçisi olmuştur.

---

* Subhi Y. Labib, “Capitalism in Medieval Islam,” *The Journal of Economic History*, vol. 29, No. 1, The Tasks of Economic History, (Mart 1969), ss. 79-96.

** Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümü.

*** Yazarın “kapital” olarak İngilizce’ye çevirdiği “رؤس اموال (ruûsi emvâl)” ifadesinin Türkçe tam karşılığı “ana mal”dır. Dolayısıyla, metin içinde kapital ya da kapitalizm kelimelerinin geçtiği yerleri bu zaviyeden değerlendirmek gerekir. (Ç.N.)

**** Yazarın yanlış bir şekilde Bakara Sûresi’nin 275. ayeti olduğuna işaret ettiği bu kısım, aynı sûrenin 278 ve 279. ayetlerinin meâlidir. (Ç.N.)

¹ Nisâ/29.

I

Ticaretin İslâm tarafından onaylamasının nedeni yalnızca vahyin mesajı değil, aynı zamanda hacminin İslâmî çevre tarafından da genişletilmiş olmasıydı. Müslüman tüccar faal bir ticaret toplununun içinde dünyaya geliyordu ve bizzat Peygamber'in kendisi de ticaret ile meşgul olmuştu. Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki kervan ticareti antik dönemlerden beri Arap Yarımadası üzerinden işliyordu. İslâm'ın doğum yeri olan Mekke, Kureyş kabilesi tarafından ele geçirildikten sonra tapınak etrafında biçimlenen bir Güney Arabistan yerleşimi olarak yükselişe geçmiş, dinsel ve manevî bir hac merkezi ve bir pazar şehri olarak önem kazanmıştı. Biri yazın diğeri ise kışın gelen ana kervanlar, bütün kabilelerin iştirak ettikleri müşterek teşebbüslerdi. Bu şartlar, nihayetinde para ekonomisine dönük bir aşinalığın ortaya çıkmasına vesile olmuştu. Mübâdele halen baskın konumda olsa da, Mekke'de Bizans ve İran altınları dolaşım halindeydi. Mekke ile Medine İslâm dininin yalnızca kutsal yerleri değil, aynı zamanda kültür, siyaset ve ticaret beşiği idi.

Dinsel bir inançtan destek alan Peygamber Muhammed sayesinde birleşen ve çağdaş dünya güçlerinin çöküşünü kendileri açısından fırsata dönüştüren Araplar, tam anlamıyla disipline edilmiş ordularla birlikte muzafferâne bir eda ile komşu ülkelere yöneldiler ve Batı Türkistan'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bir imparatorluk kurdular. Bir zamanlar Roma kültürünün merkezi noktası olan Akdeniz sahil şeridinin dörtte üçlük kısmı İslâm dünyasının parçası haline geldi. Ayrıca Arap yayılımı, uzun zamandan beri Ortadoğu'da devam etmekte olan Bizans-İran mücadelesini sona erdirdi ve İslâm İmparatorluğu, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında karşılıklı siyasal ve ekonomik ilişkilerin kurulmasından önce ayrıcalıklı bir konum elde etti.

Arap ve İranlı tacirler, enerjik tavırlarla Hindistan, Malaya ve Endonezya'ya merdiven dayadılar. İslâm dünyasının tüccarları, hem –Akdeniz ve Baltık üzerinden- Batı ve hem de Uzakdoğu ile bağlantılı olmalarından dolayı vazgeçilmez araçlar haline geldiler. Küresel ticarî ilişkilerini kullanarak Hindistan'dan şeker kamışı getiren Araplar, Afrika ve Sicilya'ya pamuk, Sicilya ve İspanya'ya da pirinç göturdüler. Çinlilerden ipek ve kâğıdın nasıl üretildiğini öğrenerek bu bilgiyi kendileriyle birlikte imparatorluklarının her yerine taşıdılar. Pusula kullanımını Çin'den, sözde Arap rakamlarını Hindistan'dan getirdiler. Ulaştığı her yerde iş hayatını hareketlendiren İslâm, sürekli artan bir mal mübâdelesini teşvik ederek kredinin gelişiminde önemli bir rol oynadı.

Ticarî kazançlar, hem devletler hem de bireyler için önemli bir gelir kaynağını meydana getirdi. Fakat İslâm'ın hükmü altındaki dünyanın zenginliğinin temelde tarıma dayandığı ve bunun yanında el sanatları endüstrisi ile yakından ilişkili olduğu gerçeğini gözardı etmemeliyiz.

Erken Orta Çağlarda Arapların, İranlıların, Berberîlerin, Yahudilerin ve Ermenilerin ticarî alanda öncülüğünü yaptıkları ekonomik bir altın çağın tesis edildiği *Pax Islamica* **** mevcuttu. İslâmî ticaret Cebelitarık'tan Çin Denizi'ne kadar ulaşmıştı. Buna karşı Hıristiyanların deniz seferleri, Adriyatik kıyıları ve Güney İtalya'ya doğru veya Yunan Takımadaları arasında yapılan mütevâzı kıyı seyahatleri ile sınırlı kalmıştı. İtalyan cumhuriyetlerinin cesur vatandaşlarının siyasal gelişme ve denizcilik alanındaki ilerlemeleri sayesinde Akdeniz'deki İslâm-Bizans egemenliğine son vermesi için yüzyılların geçmesi gerekiyordu.

Doğulu ve Batılı (Frank) tüccarlar, birlikte hareket ederek ticari kapitalizm şeklinde isimlendirilebilecek olan bir faaliyet evresi meydana getirmiş olsalar da, Hıristiyan Batı ile Müslüman doğu arasındaki iki temel farklılığı gözden kaçırmamak gerekir. Bunların ilki, kapitalizmin Müslüman bölgelerde Batı'dan daha erken oluşma imkânı bulabilmiş olmasıydı. Avrupa'da geç antik dönemde başlayan yeniden tarımsallaştırma süreci ve büyük mübâdele ekonomisinin parçalanması gibi gelişmeler barbar akınları döneminde yoğunluk kazanmış, Şarlman hanedanı döneminde de devam etmişti. Avrupa'nın tarımsal toplumunda ticaret hiçbir zaman ortadan kalkmasa da, yalnızca ikincil derecede bir rol oynadı. Fakat Doğu, Batı'nın aksine bu dönemde herhangi bir barbar saldırısına maruz kalmamış ve gelişen ticarî ekonomi burada zirve noktasına erişmişti.

Doğu ile Batı'nın ekonomik gelişimi arasındaki temel farklılık, geç Orta Çağlarda ortaya çıktı. İslâm ülkesinin bütünündeki iç ticaret, uluslararası ticarî gelişmelerle birlikte gelişim hızını koruyamadı. Çünkü Moğol saldırılarından etkilenen Asya'nın Müslüman ülkeleri, üretkenliklerinin önemli bir kısmını yitirmiş ve bunun sonucunda iş potansiyellerinde azalma meydana gelmişti.²

II

Ticaret İslâm toplumunun sosyal yapısını fazla değiştirememesine ya da toplumsal düşüncesini derinden etkileyememesine rağmen, ekonomi, sermaye

---

**** İslâm Barışı. (Ç.N.)

² B. Spuler, *Geschichte Mittelaltens seit dem Auftreten der Türken*, Handbuch der Orientalistik, erste Abteilung (Leiden, 1966), Bd. 5, ss. 215-27.

birikimi ve ürün gelişimi konusunda hatırı sayılır bir etkiye sahipti. Ordu donatmanın büyük masrafı boş bir devlet hazinesinden ya da bir Emir'in mütevazı ambarından karşılanamazdı. Kıymetli taş ve mücevherler ile ilgili arzularını yalnızca finansal anlamda istikrarlı olan yüksek bir tabaka tatmin edebilirdi.

İslâmî kapitalizmin beşiği, İslâm dünyasının merkezî şehirleriydi. Erken Orta Çağlarda Bağdat ticarî bir metropoldü ve büyük İslâmî şirketlerin tamamı üzerinde belirgin bir nüfuz kullanıyordu. Fakat 10. yüzyıl ile birlikte İslâmî ticaretin ağırlığı giderek yön değiştirmeye başlayarak Irak ve Basra Körfezi'nden Mısır, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndaki Arap Yarımadası'nın limanlarına kaydı. Kahire en önemli şehir haline geldi. Fâtımî Mısır'ına ait devlet donanması ve ülke ileri gelenlerinin sahip olduğu özel gemiler, Akdeniz'de, herşeyden önce de Sicilya, Tunus ve Suriye'deki ticarî bağlantıları güçlendirdiler.

Mısır'ın Batı ile olan ilişkilerinde, benzersiz bir kapitalist müteşebbisler grubu olan Kârimîlerin ortaya çıkışı büyük bir önem taşıyordu. Kendilerinden ilk kez 11. yüzyılda haberdar olduğumuz bu geniş ölçekli tüccar grubu, yatırım ve yetenekleri ile temâyüz ederek bütün önemli doğu pazarlarında kısa süre içerisinde zenginlik ve nüfuz elde etmiş, hatırı sayılır finansal faaliyetleri ile bu başarıyı siyaset sahasına yansıtmışlardı. Kârimîler ve Franklar, 12. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı arasındaki ticarete adım adım hâkim olarak Bizans, Eyyübî ve Memlûk imparatorluklarının Hıristiyan ve Yahudi tüccarlarının yerine geçtiler. Selahaddin'in Müslüman Kârimîlere verdiği destek Mısır'daki Kıptî ve Yahudi tüccarların sahip olduğu önemli konumu sona erdirirken, İtalyanlar, Bizans imparatorlarına verdikleri askeri hizmetin karşılığında elde etmiş oldukları ticarî imtiyazlar sayesinde Grek tüccarlarını neredeyse tamamen safdışı etmeyi başardılar. Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e uzanan ana ticaret rotalarında, özellikle Mısır'da Kahire, İskenderiye ve Kûs'da; Yemen'de Aden, Ta'iz, Zebîd, Ghalafikua ve Bi'r er-Rubâhiyye'de; Hicaz'da Mekke, Medine ve Cidde'de Kârimî *fundukları* türedi. İskenderiye'deki Sûku'l-Attârın ya da el-Buhar, muhtemelen bütün Kârimî ticaretinin merkeziydi. Kârimîlerin deniz ticaret rotaları Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndan geçerek Çin'e ulaşıyor, barış zamanındaki kara rotaları Mısır'dan Suriye, Irak ve İran içlerine kadar uzanıyordu. Osmanlılar Küçük Asya'nın önemli kısımlarını fethettikleri zaman Kârimîler ticarî etkinliklerini bu bölgelerin içlerine kadar yaydılar. Afrika'da yalnızca Kızıl Deniz'in Batı kıyılarında değil, aynı zamanda kervan rotaları ile

Nubye ve Etiyopya'da da ticaret yapıyorlardı. Onların ticarî etkinlikleri, altın temin edebilecekleri dünyanın en önemli altın madenlerinin bulunduğu uzak Gana ve Mali'nin iç bölgelerine kadar ulaştı.³

İster Müslüman ister gayrimüslim olsun, Mısır'daki Kârimî döneminde toptancı bir tüccarın ortalama sermayesinin yaklaşık 30 bin dinar olduğu düşünülürse, Kârimî tüccarların birçoğunun servetinin en azından 100 bin veya 1 milyon dinar ya da daha fazla olduğu hesaplanabilir. 14. yüzyılın biyografi kaynaklarından Kârimî Nâsiruddîn Muhammed b. Müsellem (ö. 1374) hakkında şu bilgileri öğrenmekteyiz: "O, serveti açısından değerlendirildiğinde zamanının mucizesiydi."⁴ Ayrıca Hindistan, Yemen, Etiyopya, Gana ve Mali gibi doğu pazarlarında onun için çalışmakla birlikte kölelerinden olmayan birinin yurtdışında yaşamını yitirdiği, fakat yine de işin aksamadan başarılı bir biçimde tamamlandığı kaydedilmiştir. Bu Kârimî tüccarın ataları da aynı şekilde tüccardı. Dedesi İbn Yâsir el-Bâlisî, dünyanın değilse de Doğu'nun en meşhur tüccarları arasındaydı. Söylenenlere bakılırsa, serveti 10 milyon dinara ulaşmıştı. Finansal yetenekleri ile ilgili şöhreti, Mısır'daki iş çevrelerinin ötesine geçmişti. Bir çağdaşı, onu, zamanının en zengin Kârimî tüccarı olarak tanımlamıştı. Mısır ve Mekke'de ticaret yapan Hintli tüccarlar, iş arkadaşları olan (Hintli) bir kâfirin dışında, bu tüccarın sahip olduğu kadar büyük servete sahip bir Hintli'nin olmadığını doğrulamışlardı. Ayrıca seyyah İbn Battûta'nın, Kârimî tüccarların servetinin, Çin'in en büyük komisyoncularının serveti ile kıyaslanabileceğini belirtmesi ilginçtir.⁵

En önemli tüccar aileleri arasında Harrûbî, el-Kavbek (el-Kuveyk olarak da yazılır), Yâsir, el-Mahallî ve Kârimî topluluğunun geleneklerini tevârüs eden el-Demânîni aileleri vardı. Bu ticarî kuruluşların aile şirketleri oldukları vurgulanmalıdır. Her nesil atalarının deneyimini, mal varlığını ve müşterilerini devralıyordu. Bir Kârimî çocuklarını mesleğe hazırlıyor ve onları, gerekli deneyimi elde etmeleri ve aile işini daha da güçlendirmeleri için çeşitli ülkelere gönderiyordu. Ayrıca, Kârimî tüccarların, ailelerini temsil eden ve kendileri için mal toplayıp ithalat ve ihracat yapan köle ve hür temsilcileri vardı. Bu aileler, iş hayatlarına ek olarak, önemli finansal potansiyelleri sayesinde İslâmî kapitalizmin tarihinde de önemli bir rol oynadılar. Büyük projelerin finanse edilmesi, onların sermaye elde etme ve borç ve birikimlerin yönetimi amacıyla

³ S. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter* (Wiesbaden, 1965), ss. 120-3, 116.

⁴ Labib, s. 115.

⁵ Labib, s. 116.

geliştirdikleri bir tür bankacılık müessesini idare etme yöntemlerinden biriydi. Onların en iyi müşterileri yalnızca Frank tüccarlar değil, aynı zamanda kendilerine kredi vererek ve gerektiğinde asker ve silah temin ederek yardımda buldukları sultanlar ve emirlerdi.

Kârimî tüccarları, İslâmî kapitalizmin tarihinde, dönemlerinin Mısır İmparatorluğunun dışındaki diğer girişimcilerinden ve kendilerinden önceki (12. yüzyıldan önce) toptancı tüccarlarından önemli bir şekilde farklılık arz ederler: Ne toprak sahibi ne de vergi tahsildarlarıydılar. Onların kapitalizmi ticarete ve finansal işlemlere dayanmaktaydı. Bu durum, etkinliklerinin temel özelliği olarak kalmıştı. Fâtımî döneminin sonuna kadar Mısır ve Mısır'ın dışındaki (öncelikli olarak Irak ve İran'daki) en önemli Yahudi tüccar aileleri toptancılar, bankerler ve bütün eyaletlerin mültezimleri idi. Bir vezir, kendilerin ödünç almış olduğu 10 bin dinar borç için saray bankerleri Joseph b. Phineas ile Aaron b. 'Amran'a yüzde otuzluk bir pay ödemek zorunda kalmıştı. 10. yüzyılın başında bu tür Yahudi yatırımcıların Abbâsî Halifesi ve vezirleri ile olan ilişkisi, halife ve vezirlere yüksek miktarlarda borç para vermeleri dolayısıyla doğu kapitalizminin tarihinde önemli bir evreyi temsil ediyordu. 1079 yılında hayatını kaybeden İbn 'Allân el-Yahûdî Basra'nın mültezimi idi ve halifelere yirmi yıldan daha uzun bir süre hizmet etmişti. Çok zengindi ve bir keresinde Nizâmülmülk'e 100 bin dinar borç vermişti.⁶

İslâmî ticaret tarihine baktığımızda, en başından itibaren, *et-Taciru'l-Mukîm* denilen yerleşik tüccarların yanısıra, *et-Taciru's-Seffâh* adı verilen seyyah tüccarların da bulunduğunu görüyoruz. İşi ile ilişkili olan macera, seyyah tüccarın hayatının önemli bir parçası olmuştu. Çok sayıda tüccarın Çin'den Endülüs'e seyahat ettiklerinden ve bunların pek çoğunun işin yanısıra eğitim için de yollara düştüklerinden haberdarız. *Binbir Gece Masalları*'nda yer alan birçok öykü, bize, önemli ve iyi bilinen örneklerini barındırdığı erken İslâmî Ortaçağ'ın maceraperest tüccarının bir görüntüsünü takdim eder. Bizim açımızdan aydınlatıcı bilgiler içeren geç Ortaçağlara ait şöyle bir örnek vardır: Döneminin en saygıdeğer tüccarlarından biri olan Muhammed b. 'Abdurrahman b. İsmail el-Cezîrî (ö. 1302), Suriye, Mekke, Mısır, Irak ve Basra Körfezi arasında seyahat etmiş ve Çin'e üç sefer düzenlemiş, mesleğe başladığında 500 dinar sermayesi olmasına rağmen, öldüğünde, ardından 50 bin dinar bırakmıştı.

---

⁶ W. Fischel, "The Origin of Banking in Medieval Islam," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1933.

Akıllı ve hırslı girişimciler, genellikle ülkelerinin elçiliğini de yapmaktaydılar ve bir elçi için fırsatını bulduğunda meşgul olduğu kârlı bir iş ile diplomatik yükümlülüklerini birleştirmesi istisnaî bir durum değildi. Bununla ilgili olarak şöyle bir ilginç örnek verebiliriz: 1304 yılında Aragon'a giden Mısır elçisi Fahreddin Osman, seyahate çıkmadan önce, gideceği yerde iyi bir kârla satabileceğini umduğu mallardan temin etmek için 60 bin dinar borç almıştı.⁷

El-Savâmîlî'den söz etmezsek İslâmî kapitalizmin siyasal resmi eksik kalır. Profesör Aubin, "Les Princes d'Ormuz" isimli çalışmasında yalnızca kapitalist tüccar el-Savâmîlî'nin öneminden değil, aynı zamanda 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar özerk bir doğu şehrinin sıradışı manzarasını sunan Hürmüz Limanı'nın konumundan da söz etmişti.⁸ Bu önemli deniz limanında ekonomik aktivite ile siyasal bağımsızlık el ele yürüyordu. Kârîmî tüccarları ile el-Savâmîlî arasında bir bağlantı tespit edebilmek için baktığım Arapça kaynaklarda herhangi bir bilgi bulamadım.

Yolların istikrarlı trafiği ve görece güvenliği ticaretin gelişimine hatırı sayılı ölçüde katkı sağlamıştı. Bununla birlikte mesafenin uzunluğu ve ticarî yollar üzerinde yaşanması muhtemel mal kıtlığı gibi tehlikeler de fiyatları etkiliyordu. İbn Haldun bu tür şeyleri iyi analiz eder ve genellikle ticarî etkinliklerini uzak pazarlarda gerçekleştirenlerin büyük servetler kazanabileceği sonucuna varır.⁹ Öte yandan, sadece şehirler ve köyler arasında seyahat eden tüccarlar, çoğu durumda satmış oldukları malların kolay bulunur olmasından dolayı yalnızca küçük kârlarla yetinirler. Dolayısıyla daha deneyimli tüccarlar, satılacak ürünleri hem uzak yerlerde hem de bunların mevsiminde ve rağbette olduğu dönemde satmayı öğütlerler. Bu, doğal olarak, malların üretildiği yerlerin durumu ile ilgili eksiksiz bir bilgiye sahip olmayı gerektirir. Tüccarlar, bir ürünün bir yerde az mı yoksa çok mu bulunduğunu, ucuz mu yoksa pahalı mı olduğunu, kıt ya da kusurlu olup olmadığını ve ticaret yollarının ithalat yapmak için ne kadar güvenli olduğunu öğrenmek zorundadırlar. Bu bilgilerin bir kısmı, kervanların ciddi bir şekilde sorgulanması ve soruşturulması yoluyla elde edilebilir. Bir başka ifadeyle, iş, birçok akılcı karar almayı ve hazırlık aşamasında hesap-kitap yapmayı gerektirir.

---

⁷ Labib, s. 79.

⁸ J. Aubin, "Les Princes d'Ormuz du XIIIe siècle," *Journal Asiatique*, 1953; Labib, s. 117.

⁹ İbn Khaldūn, *Prolegomena* (İngilizce'ye çeviren: Franz Rostenthal, New York, 1958) C. II, ss. 298 ff.

İslâm'ın ortaçağ kapitalist ticareti için büyük önemi hâiz olan şey, sanal stok mallarının mübâdelesi için geliştirilmiş geniş ölçekli ticarî kurum ve pazarlara tahsis edilen *funduklar*dı. Bu *funduklar*, bütün İslâm dünyasının büyük şehirlerinin kent manzarasına hâkim konumdaydılar. Buralarda gerçekleşen ticarî işlemler ile ilgili tahminî bir fikir vermesi maksadıyla birkaç örnek verilebilir: Haçlılar zamanında Kahire'de Mısır ve Suriye arasındaki ticarî mübâdeleye tahsis edilmiş dört *funduk* vardı. Bunlardan biri, Suriye'den yapılan yağ ithalatı ile ilgiliydi. Kaynaklara göre, 14. yüzyılda yaşayan bir yağ tüccarı, yağ ithalatı için 20 bin gümüş dirhem harcamış, bir başkası Suriye'den ithal ettiği başka mallar için 90 bin dirhem sarf etmişti. Mısır ve Suriyeli toptancı meyve tüccarları, Kahire'deki *Dâru't-Tuffâh*'da, *Kûsûn Funduğu*'ndaki meyve pazarından satın almış oldukları –elma, armut ve ayva gibi ürünleri-depoluyorlardı. *El-'Ambar Funduğu*, Baltık bölgesinden ithal edilmiş olup kırsal kesiminde süs eşyası olarak hâlen popüler olduğu Mısır'daki pazarda hazır tutulan kehribara tahsis edilmişti. Kahire *funduklarında*, Mısır ürünlerine ek olarak Çin, Hindistan, Afrika, Batı ve Levanten kökenli mallar da satılmaktaydı. Kahire'nin post pazarı, 14. yüzyılın sonuna doğru, bu dönemde hayvan postları erkek modasında çok revaçta olduğu için hızla büyüdü. Valiler ve eyâlet idarecileri bu ticaretten yarar elde edebiliyordu; bu çerçevede, bir valinin (ve tüccar) Kahire pazarında satmak üzere tek seferde sincap derisinden mamül 300 bin parça elbise getirdiğinden haberdarız. Bağdat, Kordoba ve Şam gibi büyük şehirlerin tamamında hububat ve tekstil *fundukları* bulunuyordu. Bağdat'ta, çok sefer edilen kârların maliyet fiyatlarına eriştiği Çin mallarına ayrılmış özel bir pazar vardı.

III

Yer azlığından dolayı burada yalnızca tekstil üretimi ile ilgili bilgiler sunulacak olsa da, önemli iş kolları arasında hububat ve baharat ticareti ile madencilik de vardı. Özellikle kumaş ticareti yapmanın büyük saygınlığı vardı.

Halife Ebûbekir'in kendisi de bir tekstil tüccarıydı. “Eğer Cennet'te ticaret olsaydı, Ebûbekir el-Siddîk kumaş tüccarı olduğu için elbise ticareti yapmayı tercih ederdim.”¹⁰ Bütün ailenin iplik eğirerek ya da dokuma yaparak iştirak ettiği kumaş üretimi, yalnızca evde kullanmak üzere yapılmıyor, aynı zamanda, son tahlilde endüstriyi tekeline alacak olan devlet tarafından da teşvik

¹⁰ al-Dimashkî / H. Ritter, “Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft,” *Der Islam*, 17, 1917.

ediliyordu. Emevî ve Abbâsî saraylarında, saray mensuplarının gardırobu için elbiseler yapmanın yanında Halife tarafından tâbilerine verilen *tiraz* gibi hükümlerlik simgeleri ve hediyeler kadar Ka'be'nin örtülmesi için kumaşlar da üreten tekstil atölyeleri vardı. Bu kumaşların önemi, ihtişamı seven Fâtımîler döneminde artmıştı. *Dâru't-Tirâz* olarak adlandırılan saray fabrikaları, kuşkusuz yalnızca Mısır ve Suriye'de değil, İslâm dünyasının her yerinde inşâ edilmişti. İspanya'daki Almeria, Murcia, Sevilla, Gırnata ve Malaga'da bulunan *tiraz* fabrikaları, Anadolu'daki Selçuklu sarayında da vardı. Hatta Arap hükümdarların uzun süre hüküm sürdüğü Sicilya'da, devlet fabrikaları geleneği korunmuştu ve Palermo'da 13. yüzyıla kadar ince dokunmuş ipekten imal edilen *regium ergasterium* üretiliyordu. Aynı uygulama İran'a da yayılmıştı. Bağdat, Irak'taki en önemli saray üretim merkeziydi.

Devlet tarafından kurulan ve korunan fabrikalar, aslına bakılırsa yalnızca yöneticilerin hiç de az olmayan kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda ticaret için de üretim yapıyordu. Tinnis (Mısır) bunun önemli bir örneğidir: saraya ait 5 bin dokuma tezgâhı ve fabrika, tekstil üretiliyordu. Tinnis'in hatırı sayılır ölçüde tekstil ihracatı vardı ve bunun miktarı 360/971 yılına kadar yıllık 20-30 bin dinara ulaşmıştı. 363/974 yılında (Fâtımî dönemi) hazineye günlük 200 bin dinar ödeme yapabilen Tinnis, Dimyat ve el-Eşmûneyn şehirlerinin sahip oldukları servet kayda değerdir. Altından mamül ipliğe ayrılan bütçe genellikle 31 bin dinar civarında iken, Fâtımî Halifesi el-Emîr döneminde bu miktar 43 bin dinara ulaşmıştı. *Risâle-i Felekiyye*'den hareketle, geç ortaçağın kapitalist Moğol sarayında gerçekleşen işlemlerden birkaç örnek vermek mümkündür: Bağdat'ta üretilen saray elbiselerine (Beytu'l-Esvâb) 20 bin dinar bütçe tahsis edilmişti.¹¹ Tebriz'de üretilen saray elbiselerine 10 bin dinar ayrılma ile birlikte, aynı zamanda burada üretilen sırmalı kumaşların (Beytu'z-Zerduziyye) tahsisatı 20 bin dinardı. İsfahan'da patiska üretimi yapan devlete ait dokuma tezgâhlarının 10 bin dinarlık bir bütçesi vardı. Sarayın canfes (Beytu't-Taftaga) ihtiyacını temin eden Yezd'deki üretim faaliyetlerine 20 bin dinar harcanmıştı. Aynı miktar, Şam işi ipek (el-Kamhâvât) üretiminin yapıldığı Nişâbur'a da verilmişti.

Büyük Müslüman imparatorluklarının çöküşü ile *tiraz* üretimi sona ermişti. İbn Haldûn'un söylediklerine bakılırsa, *tiraz* yapımında kullanılan kumaş ve elbiseler Mısır'da artık fabrikalarda ve saray atölyelerinde ya da devletin kontrolü altındaki imalathânelerde üretilmiyor, fakat ihtiyaç

¹¹ W. Hinz, "Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter," *Der Islam*, 28, 1950.

duyulduğunda dokumacılara yaptırılıyordu.¹² Aslına bakılırsa, tekstil üretimi ortaçağlar boyunca devletin fabrikalarında yapıldığı kadar özel evlerde de yapılıyordu. İdrisî devri Almeria’ında (İspanya) 800 dokuma tezgâhı çalışıyor, kıymetli brokarların, *siklatun* ve gümüşün işlendiği bu tezgâhlarda Cürçân ve İsfahan tarzı üretim yapılıyordu. Erken İslâmî dönemde Nil deltasındaki özel kıyafet üreticilerinin hepsi perişan haldeydi. Üretimleri –en azından Fâtımîler döneminde- sıkı bir kontrole tabi tutuluyordu. Malzemelerini Halife’nin memurlarından temin etmek zorundaydılar. İşlenmiş kumaşlar yalnızca devlet tarafından belirlenmiş olan komisyoncular tarafından satılabiliyor ve bir devlet memuru, Halife’nin bu işten elde ettiği büyük kârdan dolayı bütün işlemlerin kaydını tutuyordu. Birçok idareci sözleşmeli olarak kumaş işine yatırım yapıyordu. Onlar, bazen kendi evlerindeki imalathânelerde hatırı sayılır miktarda üretim de gerçekleştiriyorlardı. Ev dokumacılığını sürdürmekte olan önemli kişilerin birkaçından haberdarız. Anlatılanlara bakılırsa, I. Hişam (788-796) tahta çıktığında, *başkadı* olarak Kurtuba’ya tayin edilmek isteyen Mus’âb b. İmrân el-Hemedânî’yi yanına çağırtmıştı. Mus’âb’ın karısı, eşi kendisinden uzakta iken iplikleri hazırlayarak atölyenin düzenini sağlamıştı. Bununla birlikte, bu şekilde pazar için üretim yapan ilim adamlarının sayısını tespit etmek mümkün değildir.

Dokumacılar iki gruba ayrılmaktaydı: maaş karşılığı çalışan zanaatkârlar ve dokuma tezgâhı sahipleri. Bazı tezgâh sahipleri, çalışanları tarafından kendilerine getirilen hazır dokuma ipliklerini işliyorlardı. Maaşları ve üretim koşullarını belirlemek için bir sözleşme imzalanmıştı. Diğer tezgâh sahipleri ise ipliği kendileri satın alıyor ve ondan satmak amacıyla kumaş üretiyorlardı. Bütün büyük şehirlerde kumaş ticaretine tahsis edilmiş bir *kayseriyye*, her bir küçük yerleşim biriminde ise aynı amaca hizmet eden bir *sûk* (çarşı) vardı. Haftalık pazar ve ticaret panayırlarında her tür ve modelden tekstil ürünleri satışa sunuluyordu. Yünlü ya da pamuk, ipek ya da keten, ucuz ya da pahalı olsun, her bir parça elbise, müşterinin neye para ödediğini bilebilmesi için üretildiği şehrin ismini taşıyordu.

---

¹² *Encyclopedia of Islam*, “Tirâz” maddesi; S. M. Imamuddîn, *The Economic History of Spain* (Asiatic Society of Pakistan, Dacca, 1963), ss. 197 ff.; Labib, ss. 293-94.

IV

Faizsiz borcun İslâm dünyasında bilinmekte olduğunu, fakat alacaklının, kredi sözleşmesinde ayrıca belirtmeksizin kendi payını hesaplayıp ana tutara dâhil etmesinin geleneksel bir uygulama olduğunu gösteren çok malzeme vardır.

Para mübâdilleri ve özel bankerler kapitalist bir temel üzerinde çalışıyor, borç ve birikim işinde ve takas trafiğinde büyük bir rol oynuyolardı. Bazı iş adamları kadırlara çok güveniyorlardı. Maamafih bazı güvenilir âlimler de onların birikimlerinin idaresini üstleniyor ve hesaplarını yönetiyorlardı. Devletin denetim ve gözetimi altında yürütülen birikim ve borç işleri, konu ile ilgili bilgilerimiz sınırlı olsa da, hiç duyulmamış da değildi.

Özellikle geç ortaçağlarda baş gösteren problemler ve sikkelerin değerlerindeki düşüş, daha güvenli ödeme biçimlerine yönelik arayışların ortaya çıkmasına neden oluyordu. Sikke kesimindeki sorunlardan bağımsız olan para trafiğini planlamaya dönük bu eğilim, İslâmî dönemdeki bütün ödeme işlemlerinin, özellikle de büyük ölçekli şahsî ve devlet (resmî) işlemlerinin tarihini karakterize eder. Bunun sonuçlarından biri, mübâdele makbuzunun devlette ve kişisel ticarete sağlam bir yer edinmesiydi. Oldukça yaygınlaşmış olan bu durum, bir atasözünde dahî ifade edilmişti: “*Annenle de iş yapşan, makbuzunu al.*” Bu öğüt, annesini güvenli bir şekilde Basra’ya götüren bir oğula verilmişti.

Adam Mez, erken dönem İslâmî literatürde bulabildiğimiz *suftaceler* (mübâdele makbuzları) ile ilgili en iyi malzemeleri derlemiştir. O, şöyle demektedir:

“İspanya’ya seyahat eden bir âlim, yanında bir kredi mektubu (suftace) ile 5 bin dirhem nakit götürmüştü. Nâsır-ı Hüsrev, Asuan’daki bir tanıdığından, o kimsenin Ayzâb’daki temsilcisine (vekil) adreslenmiş olup içeriğinde şu notun bulunduğu boş bir kredi mektubu almıştı: ‘Nâsır’a istediği herşeyi ver, ondan bir makbuz al ve borç tutarını benim adıma kaydet.’ Mısır’ın genel valisi, Bağdat’a gönderdiği temsilcisi ile görevinden azledilmiş vezire kredi mektupları yollamıştı. Bu mektupları alan temsilci, parayı vezirin emrine sunmuştu. Sakk da bir tür mübâdele makbuzu idi... İbn Havkal, Batı Sudan’daki Audaguşt’ta, Sicilmâseli bir adam tarafından Sicilmâse’deki Muhammed İbn Ali Sa’dûn adına keşide edilmiş olan 42 bin dinarlık bir çek görmüştü; bu durum resmî olarak belgelenmişti. Kâğıt, Büyük Sahra’nın büyük kısmında durmaksızın yol almıştı. Sakk, bankerin önemli bir konumda bulunması ile ilintili olarak

*Müslüman metropollerde muntazaman çek olarak kullanılıyordu. (Hârûn Reşîd ile ilgili anekdotlarında derlendiği) 3/9. yüzyılda, ileri gelen bir servet sahibi, bankerlerle olan ilişkisinde çek kullanmıştı. 300/900 yılı civarlarında önemli bir adam bir şaire bu şekilde ödeme yapmış, fakat banker, üzgün şairin aynı çek ile bir milyon ödeme yapması için kendisini etkilemek amacıyla bir beyit kaleme almış olmasından dolayı çeki reddetmişti. Aynı şair ve şarkıcının hâmisi (320/936) bir dinleti esnasında onun adına bir bankere (sairafî) 500 dinarlık bir çek (ruq'ah, 'not') yazmıştı. Banker, ödeme esnasında, şairi, her bir dinar için bir dirhem, yani alacağı tutarın yüzde onunu komisyon olarak ödemesinin rutin bir uygulama olduğuna ikna etmişti. Eğer şair öğleden sonrasını ve akşamını onunla geçirmiş olsaydı, herhangi bir kesinti ödemeyecekti. Güzel sanatların büyük bir hâmisi olan bir başka banker (Cahbaz), yalnızca komisyon almamakla kalmamış, aynı zamanda şaire yüzde on da promosyon vermişti. Dolayısıyla bankerler iş sıkıntısı çekmiyorlardı ve İsfahan'daki Bankerler Çarşısı'nda 200 bankanın bulunması –bir arada bulunmaları bakımından- şaşırtıcı değildi. 400/1000 dolaylarında bankerler Basra'da kendilerin vazgeçilmez hale getirmeyi başarmışlardı: Her tüccarın kendine ait banka hesabı vardı ve çarşıdaki bankasında (Hattsaraf) yalnızca çek ödemeleri yapıyordu. Bu durum, imparatorluğun Fars ve Irak sınırındaki en önemli para aklama operasyonunu da meydana çıkaracaktı. Basralılar için İranlılar ve Farslılar ile Güney Arabistanlılar, inananlar arasındaki en iyi tacirlerdi ve üretildikleri herşeyin kolonisine sahiptiler. 290/902 yılı civarında Fakih el-Hemedânî şöyle demişti: 'Basralılar ve Himyeriler en büyük paragözlerdir. Fergana'nın en ücrâ köşesine ya da Fas'ın Batı ucuna seyahat eden birinin, orada bir Basralı ya da Himyerî ile karşılaşacağından hiç şüphesi olmasın.'*¹³

İbn Battûta, kredinin devâsâ bir kâr elde etme aracı olması ile ilgili olarak dikkate değer bir fırsattan söz etmiştir:

"Hint hükümdarı Sultan Muhammed Şâh'ın sarayına giden herkes, onun lütfuna mazhar olmak için, yanında, hükümdara sunmak üzere bir hediye bulundurma ihtiyacı duyar. Sultan, ziyaretçisini çoğu zaman getirmiş olduğu hediyenin mukâbili bir hediye ile mukâfatlandırır. Uyrukları bu uygulamaya alıştıkları zaman, Hint ve Sind tüccarları yeni gelen her bir

¹³ A. Mez, *Die Renaissance des Islam* (Heidelberg, 1922), s. 448.

kimseye borç olarak binlerce dinar vermeye ve hükümdara sunmak veya kendi kullanımlarında bulundurmamak amacıyla binit hayvanları, develer ve çeşitli eşyalar gibi istedikleri her türlü hediye temin etmeye başladılar. Hem paralarını hem de adamlarını onun hizmetine sundular ve hizmetlileri gibi önünde el-pençe divan durdular. O da Sultan'ın huzuruna vardığı zaman ondan muhteşem bir hediye alır ve onların borcunu öder. Bu kimseler tarafından yapılmakta olan bu ticaret geliştirmekte ve uygulayıcılarına büyük kârlar sağlamaktadır.”

İbn Battûta'nın kendisi de bu fırsattan yararlanmıştır. Şöyle demiştir: *“Sind'e ulaştığımda ben de bu uygulamayı izledim ve tüccarlardan atlar, develer, beyaz köleler ve başka şeyler satın aldım. Ayrıca Gazne'deki Iraklı bir tüccardan da yaklaşık otuz at ve sultana sunulan şeylerden biri olan ok yüklü bir deve satın almıştım. Bu tüccar Horasan'a gitti ve Hindistan'a dönüşünde parasını benden aldı. Benim aracılığım muazzam bir kâr yapmış, en büyük tüccarlardan biri olmuştu.”¹⁴*

Faiz ve ribâ kanunları tarafından yasaklanmış olsalar da, aslında geleneksel uygulamalar idiler. Ribâ ve haddinden fazla kâr, İslâmî kapitalizmde önemli bir rol oynuyordu. Ne Müslümanlar, ne Hıristiyanlar, ne de Yahudiler yüksek faizli finansal etkinliklerden sakınmamaktaydılar. Hatta Halifeler, Sultanlar ve Emirler bile çok yüksek oranlarda faizi olan borçları alıyorlardı.

Bu kredi işlemleri yalnızca faiz ile kâr elde etmeye tatbik edilmiyordu. Devletin ileri gelenlerinden biri, bunun yerine, önemli ticaret, gümrük vergisi, kira ve vergi imtiyazlarını isteyebilirdi.

Ticaretin gelişmesiyle birlikte ticarî şirketler oluştu. Bunların bazıları, elde edilen kârın, muhtelif ortakların hesaplarına uğramaksızın doğrudan ortak bir fona aktarıldığı aile teşebbüsleriydi. Peygamber Muhammed'in bizâtihi kendisi bunun ilk örneğidir. Peygamber ile eşi Hatice'nin bir *commenda* kurmuş oldukları sır değildi. *Commenda*'nın temel ilkesi, eşit ilişki içerisinde olan ortaklardan birinin sermayeyi tedârik etmesi, diğerinin ise işi idare etmesiydi. 15. yüzyılın başında İskenderiye'de bir Venedikli ile bir yerli arasında yapılmış olan bu türden bir anlaşmayı gösteren nadir bulunan bir *commenda* sözleşmesi örneği buldum.¹⁵ Bu kayıt sözleşmenin detaylarından söz etmese de, yerlinin, ortaya çıkan bazı sorunların bu arada çözüldüğünü, hem kendisinin hem de diğerlerinin Venedikli tüccarın artık faaliyetlerine devam edememesi için

¹⁴ H. A. R. Gibb, *Ibn Battûta, Travels in Asia and Africa* (Londra, 1929), ss. 184-85.

¹⁵ Labib, s. 501 (b. Private No. 2).

İskenderiye *Kâdı'l-Kudâtı*'na (Başkadı) mektup yazdıklarını bildirmek amacıyla Venedik konsolosuna bir mektup gönderdiğini rapor ediyordu. Yalnızca tüccarlar değil, aynı zamanda ellerindeki sermaye fazlasını ticarete yatırarak kâr elde etmek isteyen zenginler de *commenda* şirketlerine finansörlük yapmaktaydı.

Bildiğimiz gibi, *commenda*, elde edilen kârın, ortakların mutâbık kaldığı şekil üzere dağıtıldığı sermaye yatırımının bir biçimi olarak düşünülmüştü. Burada, hesapların kapitalist bir düzenlenme biçimine sahibiz. Yatırıma ayrılan ilk sermaye, en sonunda elde bulunan tutar ile karşılaştırılır ve sermaye fazlası, dağıtılacak kâr olarak belirlenir. Bu hesaplama şekli, Araplar tarafından fethedilen medenî ülkelerde bilinmiyordu. Bununla birlikte, bu hesaplama türü, numaraların ortaya çıkışına kadar İslâm medeniyetinde de geniş ölçekli bir uygulama alanının sahip değildi. 9. yüzyılın başında, Müslüman matematikçi Muhammed b Mûsâ el-Harezmi, konumsal Hint numaralarını içerik değeri ve sıfır ile birlikte İslâm âlemine takdîm etti. Numaralar ve numerik sistem üzerine düşünmek, kapitalist endüstriyel ekonomi için bir çerçevenin oluştuğunu gösterir. Bizat el-Harezmi'nin kendisi, kitabının sunuş kısmında, çalışmasının, insanların miras, vasiyet, alım ve satım sözleşmeleri, para mücâbedesi, ölçme, nehir ve kanalların kazılması ve temizlenmesi, ürünlere değer biçilmesi gibi hususlarda ve teknik meselelerde karşılarına çıkan sorunları çözerken duydukları ihtiyacı karşılamak üzere telif edildiğini ifade eder.¹⁶ *Fıkıh* okullarının, kendi ekollerinin, Arapça matematik bilgisine sahip olma hususunda müntesiplerini seçkin bir yere taşıdığı gerçeğine büyük önem verdiklerini unutmamalıyız. Matematik ile ilgili çalışmaların sunumuna bir göz atmak, bu bilginin yalnızca tüccarlar için değil, aynı zamanda *ulemânın* eğitimi için de gerekli olduğunu tasdik etmek için yeterlidir. Doğulu özel işadamlarının ve devlete çalışan kâtiplerin gizemli *Siyâk* ve *Kıptî* numaralarının kullanımı gibi akıl ve parmak hesabı ile ilgili tercihleri, modern zamanlara kadar devam edecekti. Arapça numaraların sunumunun kişisel hesabın gelişiminde çok da büyük bir öneme sahip olduğunu düşünme hatasına düşmemeliyiz.

Ed-Dımaşkî, kendisinden sıklıkla alıntı yapılan ticaret ile ilgili risâlesinde tüccarlara şu öğüdü verir: “Alınıp satılabilecek herşey, kuru ölçek ya da zaman ya da rakamlarla ölçülmelidir. Dolayısıyla bir tüccar, güvenilmez insanlara

---

¹⁶ Labib, s. 216.

muhtaç olmaması gerektiği için dolandırıcıyı ve onun ölçü, tartı ve sayım esnasında kullandığı yöntemleri bilmelidir.”¹⁷

Tıptı ticaret şirketlerinin kuruluşu gibi, kredi işlemleri de doğru sayımı zorunlu hale getirmişti. Bankerler ve para mübâdilleri, kendi kârlarını açık bir şekilde belirtme ihtiyacı göstermemekle birlikte, kayıtları koruma ve müşterilerinin işlemlerini doğru bir şekilde muhasebe defterlerine girme gereksinimi duyuyorlardı. Bankerler, genellikle yazılı bir havale senedi ile geri alınabilecek teminat akçesi alırlardı. Çifte giriş yöntemi, tüccarın becerisinin önemli bir kısmını meydana getiriyordu. Bu, onun yalnızca tekil değerlerin akışını değil, aynı zamanda sermayenin dolaşımını takip etmesine de olanak sağlıyor, onun niceliksel değişim ve dönüşümünü kaydedip mesleğinin gelişim ve başarısını kontrol altında tutmasına imkân veriyordu.

Hesaplar, mallardan ya da tamamlanmış işlerden meydana geliyordu. Normal şartlar altında bir tüccar, hemen satış işini gerçekleştirir ve kârını ya da zararını muhasebe defterine kaydedirdi. Bu yöntem, kâr ve zarar ile ilgili bir cârî hesabın oluşmasını sağlıyordu. Bundan dolayı periodic dengeleme gerekli değildi. Eğer yapılırsa, yalnızca kontrol amacına hizmet ederdi. Ortaçağ İslâmî muhasebesi ile ilgili bu bilgi, şimdiye kadar bu türden bir hesap defterine ulaşamamış olduğumuzdan dolayı, ne yazık ki ticari hesap defterlerinden elde edilmiş olmayıp daha ziyâde hukuk kitaplarında, noter defterlerinde ve finans yönetimi ile ilgili anlaşmalarda yer alan ayrıntıların derlenmesinden meydana getirilmiştir.

Müslüman emirlerin şahsî işleri oldukça geniş kapsamlıydı. Devlet hazinesi gerçekte onların gizli kesesi olma işlevine de sahipti. Vezirlerin hane hayatları ile işleri yalnızca sözde ayrılmıştı. Yapmış oldukları yatırımlar, zamanlarının en büyük kapitalist teşebbüsleri arasındaydı. Bunlar kredi ve borçlarının durumunu sürekli olarak kontrol altında tutmaları gerektiğinden dolayı, yanlışsız bir muhasebeye ihtiyaç duyuyorlardı. Ortaçağ İslâm dünyasında yöneticiler alım ve satım işleri ile meşgul oluyor, depolarını yerli ve yabancı ürünlerle dolduruyorlardı; Fâtımî halifelerine ait birçok *funduk*, binlerce dükkân vardı ve aynı zamanda en büyük tüccar, üretici ve tüketiciler de onun ülkesinde bulunuyordu.

Vergi toplama imtiyazını kiraya vermek, İslâmî doğuda sermaye oluşturmanın en sağlam yoluydu. Doğuya özgü iltizam uygulamasının temelinde devlet tarafından özel teşebbüse ya da kural olarak vadesi gelmiş hazine

---

¹⁷ al-Dimashki/H. Ritter, s. 62.

borçlarını toplarken kendi imkânlarını teminat göstermek zorunda olan resmî finans yüklenicilerine verilen bir ayrıcalık olduğu iyi bilinmekteydi. Bu mültezimler, yeni yatırımlarında nasıl kâr edeceklerini iyi biliyorlardı. Sermaye fazlasını yatırdıkları ticaret ve sanayi kollarında aktif idiler. Mültezimlerin ve memurların ekonomiye nasıl da derinden nüfuz etmiş olduğunu gösteren birçok örnek vardır.

V

İslâmî kapitalizm temel anlamda bir ticaret ve tüketici-kredisi kapitalizmi olup onun stabil olmayan yapısı, emirlerin ve diğer ileri gelenlerin kötü borçlular oldukları gerçeğinde ortaya çıkıyordu. Onlar yalnızca borçlarını ödemeyi aksatmıyor, ihtiyaç zamanlarında finansörlerinin servetlerini müsâdere de ediyorlardı. Fitne ve düşman saldırıları zamanında müsâdere rutin bir uygulamaydı. Öte yandan, devlet ileri gelenleri tarafından verilen ayrıcalık ve avantajlar kendilerine o kadar yüksek miktarda kâr sağlıyordu ki, bazı finansörler borçlarını amorti edebiliyor, hatta kayıplarını karşılayabiliyorlardı.

Ne İslâm hukuku ne de Müslüman yöneticiler, özerlik bir yapı olarak görmedikleri şehrin bağımsızlığına söz hakkı tanımadılar. Ayrıca, dinsel anlamda belirli bir yönelim üzere kalmayı gerektiren şehir ekonomisinin gücü, özerklik ya da yöneticilerle uzlaşma gibi yöntemleri kullanarak siyasal anlamda etkili olabilecek bir toplum üretmeye yetmiyordu. Bu durumun ekonomi üzerinde açık bir etkisi vardı.

İslâmî devlet, ulusal bir banka kurma girişiminde bulunmadı. Tasarruf ya da çek hesapları İslâm dünyası açısından yeni bir şey değildi; rehin, borç veya kredi verme, para değişimi, kredi ya da borç transferi gibi hususlar herhangi bir büyük İslâm şehrinin iş hayatının önemli unsurlarını meydana getiriyordu. Henüz ne devlet ne de iş adamları, ekonomik etkinliklerle iyi ve verimli biçimde ilgilenebilecek bir devlet bankası kurma sorumluluğunu üstlenmemişlerdi. Böyle bir kurum siyasal baskı unsuru haline gelecek, devlet ekonomisi ve özel teşebbüs arasında sıradışı bir konum deruhte edecek ve çok büyük bir ekonomik felaketin üstesinden gelmeye ya da onu engellemeye yardımcı olacaktı.

Mevzi 'u'l-Hukm, böyle bir kurumun başlangıç adımı olarak görülebilir. Devletin belirli amaçlar için bazı fonları koyduğu *el-Mevzi* bir banka, ambar, yapı ya da kasa idi. Ayrıca *Kâdi el-Hukm*'ün, yetim ve öksüzlerin ya da şehirden geçici olarak ayrılmış kimselerin servetlerini koruma altında tuttuğu

bir bankası, kasası vardı. Ayrıca, daha önce söz etmiş olduğum gibi, iş çevrelerinde *kadılar* da önemli bir konuma sahiptiler.

Amari, Dozy, Canale ve Quatremère, *maonanın* İslâm dünyasındaki çok ilginç görünümüne göndermede bulunan ilk araştırmacılarıdır. *Maona*, devlet dışında borç para veren bir tür özel banka idi. *Maona* kelimesi (Arapça'da *ma'ûne*) desteklemek ya da yardım etmek, duruma göre de karşılıklı yardımlaşmak anlamına gelir. Arapça'daki *maona*, batıya özgü *maona* ile aynı gelişme sürecini yaşamamış, finansal mücadeleler ya da madencilik için kullanılmamıştı. İslâm toplumunda *ma'ûne*'nin işlevi, çok sınırlı bir ölçekte finansal yardım verme ile sınırlı kaldı. Amari, *maona* düşüncesinin Toskana'da da kullanıldığını ve demir madenleri ile büyük demir ticareti için kurulan genel bir şirkete göndermede bulunduğunu tespit etmişti.¹⁸

İslâm'da modern borsanın belirtileri bulunabilir: *funduklarda* yalnızca sermayeye dayalı ticaret yapılmıyor, aynı zamanda modern mal mübâdelesinin özelliklerine sahip ticarî faaliyetler, sözgelimi teslimatı pazaryerinde değil, daha sonra yapılan malların ticareti de yürütülüyordu. Hurmanın olgunlaşmış depolanmadan önce açık artırma ile satılması legaldi. Hatta soğan, sarımsak, havuç, şalgam, turp ve kulkas gibi yumru sebzeler türünden ürünlerin toptan satışı, bunlar henüz hasat edilmeden –yani tüccarın toplanarak depolanmış malı görmesinden önce- gerçekleştiriliyordu. Fıkıhçıların birçoğuna göre bu ticaret meşrû idi.

Bununla birlikte, sigorta, tamamen dinsel olarak sınırlandırılmış İslâmî zihniyet açısından erişilmez bir durumda kaldı. Riskin dağıtılması ve paylaşılması yoluyla malların sigortalanması, *commendada* kuşkusuz oldukça doğal bir biçimde içerilmekteydi, fakat sermayeye dayalı bir ticaretin gelişimine hizmet etmesi ve iş riskinin azaltılması açısından sigorta, (Muğal Hindistan'ını dışarıda tutarsak) pratik olarak İslâmî ekonomi düşüncesinin kapsamının dışında kalmıştı.

Ortaçağların kapitalizmi, ne ulusal ekonomi açısından ne de bu ekonominin bakış açısı çerçevesinde değerlendirilemez ve görülemez. Ortaçağların ekonomisi, *Oikos*'un, yani evin incelenmesidir. Batı'da bu ekonomik sistemin geleneği, Xenophon ve Aristoteles ile başlar ve ortaçağların Skolastisizmi üzerinden modern döneme kadar devam eder. Doğuda *İlmu't-Tedbîru'l-Menzîl* şeklinde bilinir. Müslümanlar, *İlmu't-Tedbîru'l-Menzîl* ismi

¹⁸ R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden ve Paris, 1927), 'awana, ma'ûna maddesi; referanslarla birlikte.

ile Aristotelesçi pratik felsefe şemasına ait olan üç bilimin, etik, ekonomi ve politikanın ikincisine atıfta bulunurlar. Bunu tasvir etmek için şu alıntıya bakalım:

“Ev ekonomisinin hedefi, zevc, zevce, çocuklar ve kölelerden meydana gelen ev halkını idare etmenin, onun (ev’in) ve onların (kendilerinden söz edilen kişiler’in) durumlarının düzenlenmesini sağlayan bilgisidir. Bu, iyiliği geliştirme ve kötülükten kaçınmada kişilere yardımcı olur. Antiklerden Brüs (yani Bryson) ve başka bilgili kimseler bu konu hakkında yazmışlardır.”¹⁹

Ev ekonomisinin baba, anne, çocuklar, köleler ve maişet temini olmak üzere beş ögesi vardır. Bütün topluluklarda olduğu gibi, ev müşterek çabaya gereksinim duyar. Bu, temel olarak evin reisine bağlıdır. Reis, geçim ve düzen açısından ailenin en yüksek yararını temin ile iştigal etmekle mükelleftir. Peygamber Hz. Muhammed, bir hadîsinde bu noktaya şu şekilde temas eder: *“Herbiriniz birer çobansınız ve sürünüzden sorumlu tutulacaksınız.”*

Ev ekonomisi, kendi içerisindeki insan ilişkilerinin, bir başka söylemeyle, zevclerin zevceleriyle, ebeveynlerin çocuklarıyla, efendilerin hizmetçileriyle (köleleriyle) olan ilişkilerinin tamamını ve onların ev içerisindeki yükümlülüklerini yerine getirmelerini de ihtivâ eder. Ev ekonomisi pazar tarafından ya da ona doğru değil, ev halkı ve çiftlik ekonomisi tarafından biçimlendirilmiş ve yönlendirilmiştir. Ticaret, evin kendine yeterliğine katkı sağladığı sürece gerekli ve hoşgörülebilir bir edimdir. Bununla birlikte o başlıbaşına para kazanmakla ilgili bir faaliyet değildir. Antik düşünce ve İslâmî vahiy bu düşünceyi tasdik etmektedir.

Etik ya da “pratik felsefe,” temel anlamda birey, ev reisi ve devlet adamı için ahlakî bir sistemdir. Bir insan, ev ya da devlet için kendi “özüne,” hakiki varoluşuna yaklaşmak ahlakî sistem içerisinde mümkündür. Bu, İslâmî ahlâkın nihâî amacı olarak kalmıştır. Hem Doğu hem de Batı ortaçağlar boyunca ahlâk, ekonomi ve politikayı kişi, ev reisi ve devlet adamının ahlâkı ile ilgili bir sistem içerisinde birleştirmek için her zaman gayret etmiştir. Kuşkusuz görmezden gelinemeyecek kadar güçlü bir “kazanmaya teşvik” vardır, fakat bu fabrika

---

¹⁹ M. Plessner, *Der Oikonomikoe des Neupythagoreers “Bryson” und sein Einfluss auf die islamische Wissenschaft* (Heidelberg, 1928), ss. 40, 59-61, 144.

Subhi Y. Labib / Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm

üretimi ve modern kapitalizmin çıkar hesabından farklıdır. Kısacası, (neredeyse “İslâmî kapitalizm” de denilebilecek olan) İslâmî ticaretin somut tarihsel anlamı, sadece modern pazar tarafından oluşturulan ya da ona yönelik olarak ortaya çıkan ekonomi kavramlarından değil, “bütün ev” kavramından hareketle tespit edilebilir. Bununla, doğuya özgü kapitalizm ile ilgili sorunun da çekirdeğine ulaşmış oluruz.

Subhi Y. Labib, *Hamburg Üniversitesi*